

Modernizm w architekturze Prus Wschodnich

Wstęp do badań

Jan Salm
Łódź, Polska

Architekturze modernistycznej na terenie dawnej prowincji wschodniopruskiej poświęcono dotąd niewiele miejsca. Stąd też w obiegu naukowym nie funkcjonują najwybitniejsze realizacje powstałe na tym terenie, nie mówiąc o innych wartościowych przykładach budowli z pierwszych trzech dekad XX w. Bardzo słabo rozpoznane są również środowiska architektów, działających w tym okresie w Królewcu, Elblągu, Olsztynie, Wystruci, Tylży i Gąbinie. Obraz prowincjonalnych ośrodków jest pod tym względem jeszcze mniej klarowny.

Z tych względów wschodniopruski modernizm wymaga rudymenarnych badań. Zdawać trzeba sobie jednocześnie sprawę z istniejących trudności. Bardzo skromna literatura, brak źródeł archiwalnych i kolosalne przetrzebienie historycznej zabudowy miejskiej, w tym zwłaszcza śródmiejskich dzielnic Królewca¹, powodują, iż wiele wątków dotyczących architektury i urbanistyki tej historycznej krainy pozostaje dziś trudnych do precyzyjnego omówienia. Uwaga ta dotyczy zarówno tytułowego modernizmu, ale także innych, dających się precyzyjniej zdefiniować kierunków stylowych występujących na terenie *Ostpreussen* w XX stuleciu.

Przed I wojną światową zainteresowanie budownictwem tej najbardziej wysuniętej na wschód niemieckiej prowincji było bardzo ograniczone. Nieco korzystniej przedstawiała się sytuacja w trakcie I wojny i w okresie międzywojennym. Najobszerniej omawiano odbudowę ze zniszczeń (1915-1924). Proces ten, mający charakter wielkiego, propagandowego przedsię-

wzięcia, relacjonowano w fachowej prasie oraz samodzielnych publikacjach do drugiej połowy lat 20-tych². Brak jednocześnie prób podsumowania dokonań architektonicznych nie związanych bezpośrednio z odbudową, równoległych z nią lub nieco późniejszych, ale pochodzących sprzed przejścia władzy w Niemczech przez nazistów³. Przy okazji warto zauważyć, iż dzieje Prus Wschodnich w swych schyłkowych latach (1933 – 1945) są dopiero od niedawna przedmiotem profesjonalnych badań historycznych⁴. Okres ten wymaga w odniesieniu do zagadnień architektonicznych odrębnej analizy, choćby ze względu na fakt, iż powstało wtedy co najmniej kilka interesujących realizacji⁵.

2. Podsumowanie odbudowy stanowi praca zbiorowa pod red. Ericha Göttgena *Der Wiederaufbau Ostpreußens. Eine kulturelle, verwaltungstechnische und baukünstlerische Leistung*, Königsberg 1928. Patrz też: Salm Jan, *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej. Zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne*, Olsztyn 2006, s. 15-18, 29-34.

3. Frick Kurt, *Vom neuen Bauen in Ostpreußen*, (w:) *Ostpreußen – 700 Jahre Deutsches Land*. Im Auftrage der Königsberger Hartungschens Zeitung und Verlagsdruckerei, hrsg. Von Dr. Ludwig Goldstein, Königsberg 1930, s. 74-76. W późnych latach 20-tych ukazały się też ilustrowane wydawnictwa prezentujące indywidualny dorobek trzech architektów czynnych w Prusach Wschodnich: Hannsa Hoppa, Kurta Fricka i Augusta Feddersena.

4. *Vorposten des Reichs? Ostpreußen 1933-1945*, Hg. Christian Plotzig, Lübeck-Travemünde 2006.

5. Specyficzne dokonania wschodniopruskiej architektury czasu nazizmu omawiam w odrębnym tekście. Warto przy okazji wspomnieć, iż powstały wtedy takie obiekty, jak: ratusz w Szczytnie, niedokończony forum w Świętej Siekierce/Mamonowie, place thingowe (m.in. w Tylży/Sowietsku i Wystruci/Czerniachowsku), czy szereg urzędowych budowli i założeń przestrzennych w Królewcu (m.in. forum Ericha Kocha). Uzupełniają tę listę liczne osiedla mieszkaniowe, budynki szkolne i schroniska HJ czy budowle inżynierskie (np. mosty i wiadukty autostradowe) i obiekty wojskowe (np. koszary w Szczytnie). Pomijam tu sprawę pomysłów niezrealizowanych, jak fantasmagoryczne plany totalnej rozbudowy Królewca czy wymagające odrębnego studium pomysły rozbudowy zamku w Malborku.

1. Najobszerniejszą „inwentaryzację” relikwów zabudowy sprzed 1945 r. zachowanych na terenie Kaliningradu stanowi praca Baldura Köstera, *Königsberg. Architektur aus deutscher Zeit*, Hums 2000.

1. Dąbiejmy (dziś Ożarów). Dom Wiechertów, przed 1922, proj. E. Lindenburger (?), fot. autor

Pierwszym badaczem, który podjął próbę scharakteryzowania obrazu architektury wschodniopruskiej w okresie od końca XIX w. po lata 30-te następnego stulecia był Nils Aschenbeck⁶. Autor ten opierał się w swej pracy wyłącznie na dostępnych mu archiwalnych publikacjach. Dlatego zapewne umknął mu szereg budowli, słabiej zaakcentowanych w literaturze (lub w niej nieobecnych), aczkolwiek ważnych dla oblicza prowincji wschodniopruskiej. W formie popularnonaukowej budownictwo tego okresu omówione zostało również na łamach czasopisma „Borussia”⁷. Inne, w gruncie rzeczy nieliczne publikacje mają charakter monograficzny i poświęcone są albo poszczególnym architektom bądź miastom⁸. Zazwyczaj trudno uznać je za opra-

cowania w pełni wyczerpujące tematy dotyczące architektury i urbanistyki dwudziestowiecznej.

Wszystko to oznacza, że daleko nam do pełnego rozpoznania pejzażu architektonicznego dawnych Prus Wschodnich w latach 1900 – 1945⁹. Trudne do ustalenia są też precyzyjne daty odnoszące się do pojawienia się modernizmu i fazy jego rozwoju w tym peryferyjnym regionie ówczesnych Niemiec. Można jedynie zaryzykować hipotezę, iż pierwsze przejawy nowego pojmowania architektury dają się zaobserwować w początkowych latach XX w. na terenie rozwijających się wówczas dynamicznie dużych miast wschodniopruskich. Trudno też ustalić, jaka budowla miała pod tym względem charakter prekursorski. Wedle N. Aschenbecka rolę taką mógł pełnić izraelicki przytułek w Królewcu, zbudowany w 1904 r.¹⁰. Z kolei A. Rzempołuch za pierwszą modernistyczną budowlę Olsztyna uznaje hotel *Deutsches Haus* zbudowany w latach 1909/10¹¹. W pierwszej dekadzie nowego stulecia były to najpewniej realizacje nieliczne na tle dominującego wciąż historyzmu.

Na dobre modernistyczne tendencje za-

6. Aschenbeck Nils, *Moderne Architektur in Ostpreußen*, Hamburg 1991.

7. Salm Jan, Kurt Frick i inni, *czyli zapomniana architektura Prus Wschodnich*, „Borussia” 2001, 24/25, Olsztyn, s. 89-100.

8. Np.: Domino Jerzy, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918-1945*, [w:] *Historia Elbląga*, Tom IV (1918-1945), pod redakcją M. Andrzejewskiego, Gdańsk 2002, s. 208-262; Rzempołuch Andrzej, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353 – 1953, Od założenia miasta po odbudowę ze zniszczeń wojennych*, Olsztyn 2005. Patrz też: Geist Johann Friedrich, Kürvers Klaus, Rausch Dieter, *Hans Scharoun. Chronik zu Leben und Werk*, Berlin 1994, s. 22-56,148; Schirren Matthias, *Hugo Häring. Architekt des Neuen Bauens 1882-1958*. Mit einem kritischen Werkkatalog von Sylvia Claus und Mathias Schirren, ausgewählten Texten von Hugo Häring sowie einem Geleitwort vom Vladimir Šlapeta, Osterfildern-Ruit 2001; G. Wiesemann, *Hanns Hopp 1890-1971. Königsberg, Dresden, Halle, Ost-Berlin. Eine biographische Studie zu moderner Architektur*. Schwerin 2001; Salm Jan, *Der Architekt Kurt Frick (1884-1963). Eine Porträtskizze*, „Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte

der deutschen im östlichen Europa. Berichte und Forschungen”, Band 14, 2006, s. 159-186.

9. Tylko ogólnie zarysowana została problematyka przeobrażeń architektury wschodniopruskiej w początkach XX w. w najnowszej syntezie historii Pomorza. Patrz: Mansfeld B., *Sztuka na Pomorzu*, [w:] *Historia Pomorza*, Tom IV (1850-1918), część II Polityka i kultura, pod red. S. Salmonowicza, Toruń 2002, s.421-429, 450-459.

10. Aschenbeck Nils, op. cit., s. 10, 11.

11. Rzempołuch Andrzej, op. cit., s. 129.

2. Królewiec (dziś Kaliningrad). Dom Techniki, 1924-1925, proj. H. Hopp, fot. ze zbiorów autora

gościły w projektach związanych z odbudową prowincji po zniszczeniach I wojny światowej. Wiązało się to z udziałem we wspomnianym przedsięwzięciu przedstawicieli młodej generacji architektów niemieckich, poddanych silnemu oddziaływaniu reformatorskich stowarzyszeń jak np. *Der Deutsche Werkbund* i powiązanych z nimi wybitnych osobowości jak Theodor Fischer, Georg Steinmetz czy Hermann Muthesius. Jako wartościowe przykłady przywołać tu można realizacje Heinza Stoffregena w Gierdawach (dziś Żeleznodorożnyj) lub Fritza Schopohla w Gołdapi¹². Znakomitymi dziełami stylizowanego regionalizmu są też: kościół w Okartowie (1922/24, arch. Henry, malowidła Günther) i rezydencja Wiechertów w Darkiejmach (dziś Oziersk), zaprojektowana może przez E. Lindenburgera (il. 1). Po 1918 r. architekci podejmowali zlecenia nie zawsze związane wyłącznie z usuwaniem śladów wojny. Część z nich, jak np. Hans Scharoun, wykonywała projekty nie tylko w duchu uproszczonego klasycyzmu, ale miała także na swym koncie realizacje na tym obszarze bardziej awangardowe. Takie cechy prezentowała zabudowa mieszkalna *Germaniagarten* przy Parkring w Wystruci/Insterburgu (dziś Czerniachowsk) wzniesiona w latach 1923/24. Warto skonfrontować z tym projektem realizowane nieco wcześniej (1920/21) osiedle Scharouna przy Kamswykerweg (dziś Elewatornaja) zwane *Bunte Reihe*¹³.

Lata dwudzieste to najbardziej dynamiczny i wielotorowy okres rozwoju architektury

wschodniopruskiej. Realizowano wtedy projekty ukazujące różne drogi poszukiwań ówczesnej niemieckiej architektury – od późnego historyzmu poprzez ekspresjonizm, wczesny modernizm z jego silnymi odwołaniami do przeszłości, bardzo indywidualnie interpretowany nurt regionalny (*Heimatstil*) i „styl około 1800 r.". Były to jednak w przeważającej części tendencje konserwatywne i zachowawcze. Wyraziste wpływy Bauhausu pojawiły się tu późno i nie zyskały wielu zwolenników¹⁴. Interesująca pozostaje odpowiedź na pytanie, jak trwale poszczególne trendy wpływały na architektoniczno-urbanistyczny obraz wschodnich rubieży niemieckiego państwa. Czy przyjęły się, czy też były tylko nie mającymi szerszych konsekwencji importami – efemerydami? Zapytanie to można zresztą rozszerzyć także na Graniczną Marchię lub Wolne Miasto Gdańsk lub Zapomorze (Pomorze Środkowe i Zachodnie). Precyzyjne opisanie tak szerokiego pejzażu architektonicznego przerasta ramy niniejszego tekstu.

Nie ma równocześnie wątpliwości, iż tylko nieliczne tamtejsze realizacje funkcjonowały w obiegu ogólnoniemieckim. W przypadku Prus Wschodnich prócz wspomnianej odbudowy pierwszowojennej należał do nich na pewno pomnik tannenberski (1927, proj. bracia J. i W. Krüger)¹⁵. Miał on naturalnie jednoznaczny narodowo-polityczny kontekst i wymowę. Podkrólewieckie lotnisko Devau rozstawiło się pierw-

12. Salm Jan, op. cit., s. 163-177, 179-196.

13. Osiedle przy Kamswykerweg (dziś ul. Elewatornaja) przetrwało do dziś w niemal niezmiennym kształcie. Co istotne, częściowo czytelna pozostaje jeszcze dawna, żywa kolorystyka tynków, stolarki i detali, od której wywodzi się przedwojenna nazwa tego zespołu.

14. Świetnie komentuje to zjawisko A. Rzempołuch przywołując pochodzącą z lat 20-tych wypowiedź na temat poglądów wziętego wschodniopruskiego architekta, Augusta Feddersena: „(...) wiedział, że budowle w stylu Bauhausu z Dessau dadzą w pejzażu południowej części Prus Wschodnich efekt chybiony”. Patrz A. Rzempołuch, op. cit., s. 133.

15. Tietz Jürgen, *Das Tannenbergl – Nationaldenkmal. Architektur. Geschichte*, Berlin 1999.

szym w Niemczech pawilonem do obsługi cywilnego ruchu pasażerskiego (1921)¹⁶. Natomiast zabudowania Targów Wschodnich (*Ostmesse*) z monumentalnym *Haus der Technik*, zbudowanym w latach 1924/25 miały ukazywać rozkwit prowincji mimo oddzielenia od reszty Niemiec (il. 2)¹⁷. Wymienione obiekty projektowała „wschodząca gwiazda” wschodniopruskiej architektury – Hanns Hopp. W budowlu targowej zastosowano na szeroką skalę konstrukcje żelbetowe zapewniające duże rozpiętości, zaś w ciężkie, klinkierowe elewacje wprowadzone zostały rzeźbiarskie detale¹⁸. W tym okresie Hopp pozostawał pod wyraźnym wpływem ekspresjonizmu, co widać wyraźnie także w wystroju dworca lotniczego.

Po I wojnie spektakularne inwestycje, mające symbolicznie potwierdzać i wzmacniać historyczne władztwo Niemiec, miały miejsce także poza terenem Prus Wschodnich. Świetnie ukazują to np. realizacje pilskie – tamtejsza monumentalna siedziba władz „kadłubowej” prowincji (1926/28, proj. arch. Lehmann i Cosäth)¹⁹ i wielofunkcyjny gmach *Reichsdankhaus* (1926/28, proj. arch. P. Bonatz i F. Scholer)²⁰. Inwestycje tego typu miały kontynuację w latach następnych. Prowincjonalna dotąd Piła stała się w ten sposób symboliczną, sztucznie wykreowaną stolicą prowincji utraconych przez Niemcy – poznańskiej i zachodniopruskiej.

Wróćmy na wschodni brzeg Wisły. W kontekście politycznym lat 20-tych XX w. powinno się też wspomnieć o przeprowadzonym w 1927 r. konkursie na nowy ratusz malborski i zwycięskim, zrealizowanym w latach następnych projekcie K. Höppnera z Wałcza²¹, ale również o „plebiscytowym” teatrze olsztyńskim, tzw. *Landestheater Treudank* (1925, proj. A. Feddersen)²². Wspomniane wyżej realizacje tego okresu przynależały do zachowawczej odmiany modernizmu, posiłkującej się w dalszym ciągu przetworzonymi motywami historycznymi. Wyjątkiem w tym dość konserwatywnym krajobrazie były obiekty takie jak odznaczająca się śmiałymi podziałami klinkierowej elewacji Loża Trzech Patriarchów w Tylży (1926/27, proj. E. Mendelsohn)²³. Próz-

no jednak szukać tej ostatniej realizacji w oficjalnych prezentacjach wschodniopruskiej architektury z tamtych lat.

Najwybitniejsze budowle zaprojektowane w duchu międzynarodowego, wyrosłego z poglądów Bauhausu modernizmu na omawianym terenie pochodzą dopiero z przełomu lat 20-tych i 30-tych XX w. Odnajdujemy je wyłącznie niemal w dużych i średnich miastach regionu, bowiem najwyraźniej w mniejszych ośrodkach recepcja awangardowej architektury była słaba lub po prostu jej nie akceptowano. Prócz stolicy prowincji nieliczne przykłady takich budowli umiejscowione są w Gąbinie (dziś Gusiew), Elblągu, Kętrzynie, Lidzbarku Warmińskim, Olsztynie, Tylży (dziś Sowietk) czy wspomnianej wcześniej Wystruci.

Spśród architektów działających w okresie międzywojennym na terenie Prus Wschodnich za najwybitniejszego i najbardziej konsekwentnego przedstawiciela modernizmu uznać wypada wspomnianego już Hannsa Hoppa. Był on autorem (wraz z biurowym partnerem Georgiem Lucasem) licznych budowli w Królewcu, m. in. domu dla rencistek na Maraunenhof (1927/298), kina *Prisma* (1928), budynku *Park Hotel* (1929-30)²⁴ i Wschodniopruskiej Żeńskiej Szkoły Rzemieślniczej (1928/30)²⁵. Nieco później zrealizowany został biurowiec rozgłośni ra-

24. *Architekten Hopp und Lucas, Königsberg i. Pr.*, „Bauwelt” XXII Jg., 1931, H. 20, s. 1-16

25. Behrendt W.C., *Ostpreussische Mädchengewerbeschule Königsberg i. Pr.*, ZdB, 50 Jh., 1930, nr 47, s. 809-813; Wiesemann Gabrielle, op. cit., s. 81-87, 258, 259.

3. Królewiec (dziś Kaliningrad). Kino *Prisma*, 1928, proj. H. Hopp i G. Lucas, fot. ze zbiorów autora

16. Wiesemann Gabrielle, op. cit., s. 65, 66.

17. Wiesemann Gabrielle, op. cit., s. 69-77.

18. *Haus der Technik* spłonął w czasie wojny i pozostał do końca XX w. częściowo zagospodarowaną ruiną. Podjęta ostatnio odbudowa nie służy niestety przywróceniu pierwotnego wyglądu tego ważnego dla historii miasta obiektu.

19. *Regierungsdienstgebäude in Schneidemühl*, „Zentralblatt der Bauverwaltung”, (dalej ZdB) 49 Jhg 1929, Nr 1, s. 1-7.

20. Dawidowski Robert, Długopolski Ryszard, Szymki Adam M., *Architektura modernistyczna lat 1928 – 1940 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Szczecin 2001, s. 89.

21. Schmid Bernhard, *Der Rathauswettbewerb für Marienburg in Westpreußen*, (w:) ZdB, 45 Jh., Nr 24, 1925, s. 290-293.

22. Mankowski H., *Landestheater Allenstein*, „Ostdeutsche Bauzeitung”, 25 Jh., Nr 14, 1927, s. 87. Patrz też: Rzempoluch Andrzej, op. cit., s. 134, 135.

23. Aschenbeck Nils, op. cit., s. 69, 70.

diowej *Ostmarkenrundfunk* (1932-33)²⁶ (il. 3, 4, 5). Jego biuro projektowało także liczne wille i domy wielorodzinne zarówno w późnych latach 20-tych, jak również w czasach III Rzeszy. Do rangi budowli najwybitniejszych pretendują dwa obiekty – luksusowy, precyzyjnie zaprojektowany hotel o eleganckich elewacjach i wnętrzach oraz szkoła rzemieślnicza o wysmakowanych rozwiązaniach formalnych, które dotyczyły zarówno elewacji jak i wnętrza, dla których zaprojektowano indywidualne meble i przemysłaną kolorystykę. Całość uzupełniały rzeźby H. Bracherta i E. Filitza. Nowoczesna, „lekka” bryła szkoły została znakomicie wkomponowana w przedmiejski krajobraz Vorderhufen, choć była w nim elementem wyjątkowym.

Jak wspominałem, rozwinięty modernizm obecny był w pierwszym rządzie w Królewcu. Wymienić należy przy tej okazji kilku innych architektów, działających w stolicy prowincji: Roberta Liebenthala (siedziba Pruskiego Archiwum Państwowego), Hansa Manteuffla, Kurta Fricka (m. in. luterkański kościół w dzielnicy Ratshof, sklep Haas). Ten ostatni architekt zaprojektował wnętrza kina *Alhambra* ulokowanego w jednym z bardziej charakterystycznych obiektów modernistycznych Królewca – reprezentacyjnej kamienicy przy Steindamm, zaprojektowanej przez H. Manteuffla w 1931 r. Spośród wymienionych budowli krótkiego omówienia wymaga gmach Archiwum Państwowego²⁷ (il. 6). Wzniesiono go w latach 1929-1930, w związku z koniecznością

26. Wiesemann Gabrielle, op. cit., s. 91, 92.

27. *Preussisches Staatsarchiv Königsberg i. Pr.*, „Zentrallblatt der Bauverwaltung vereinigt mit Zeitschrift für Bauwesen” (dalej ZdBvmZfB), 51 Jg , Nr 22, 1931, s. 313-318.

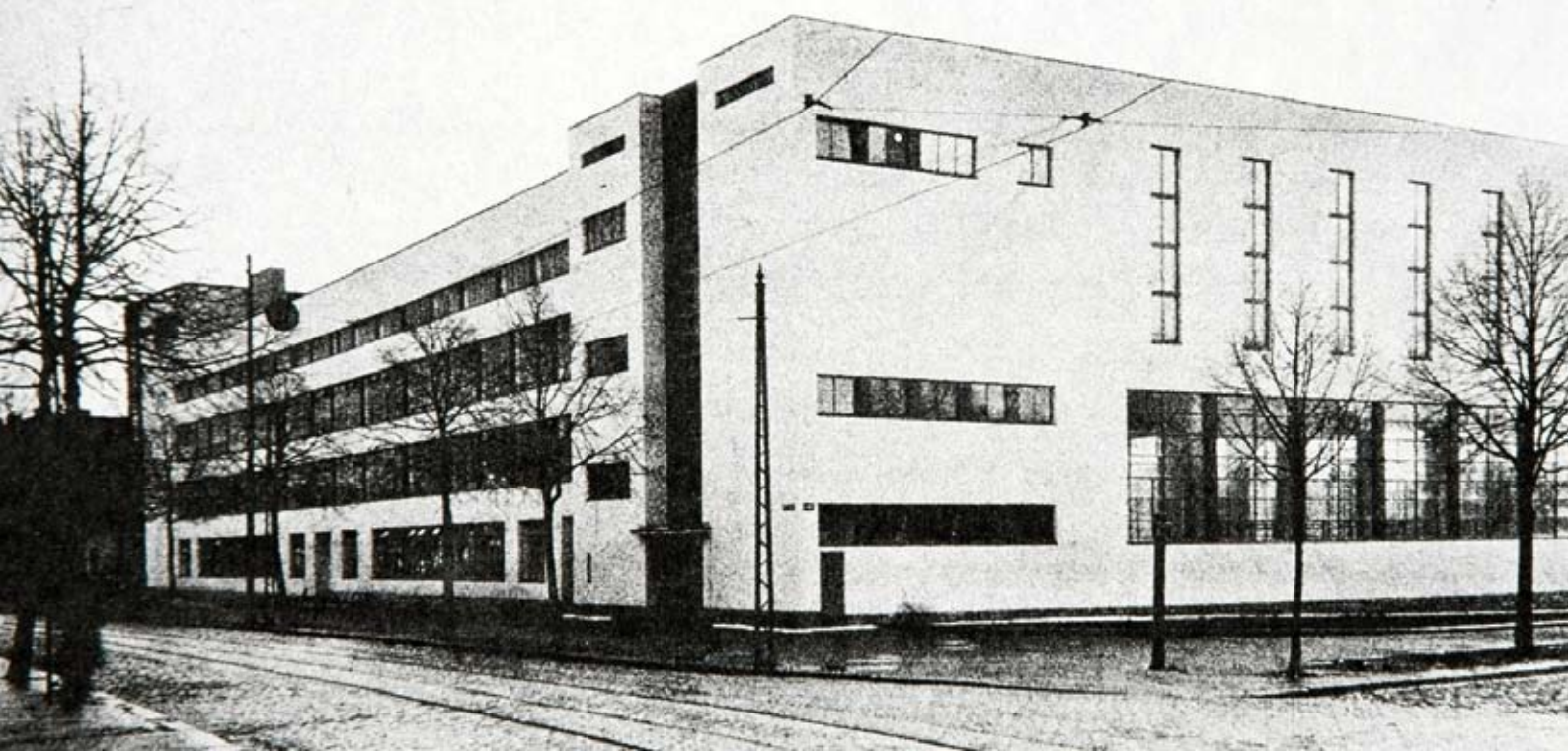
4. Królewec (dziś Kaliningrad). Parkhotel, 1929-1930, proj. H. Hopp i G. Lucas, fot. ze zbiorów autora

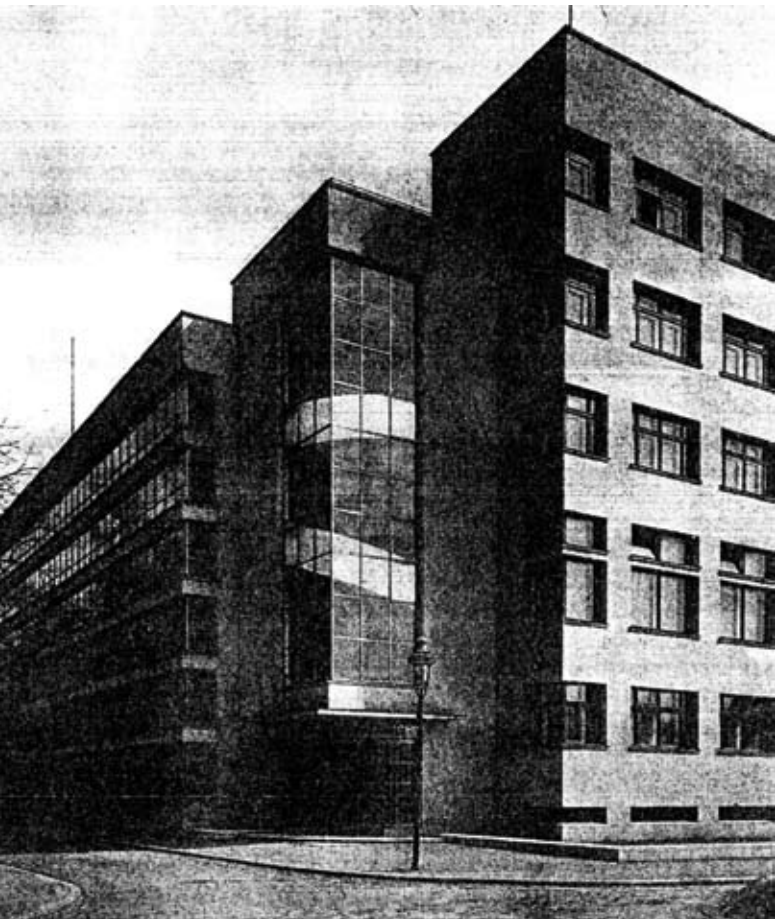
skomasowania rozproszonych zasobów archiwalnych w jednym, nowoczesnym obiekcie. Charakterystycznym elementem dwuskrzydłowego budynku jest przeszklony narożnik, w który wprowadzona została spiralna klatka schodowa. Dzieło Liebenthala przetrwało wojnę i jest obok przekształconego *Park Hotelu* i szkoły rzemieślniczej jedną z niewielu pamiątek przedwojennej Królewca – zarazem - jego najbardziej chyba z ducha „bauhausowska” budowla²⁸.

Do późnomodernistycznych budowli stolicy zalicza się również czteroskrzydłowy kompleks Wyższej Szkoły Handlowej, wzniesionej

28. Köster B., op. cit., s. 138, 139.

5. Królewec (dziś Kaliningrad). Wschodniopruska Żeńska Szkoła Rzemiosł, 1928-1930, proj. H. Hopp i G. Lucas, fot. ze zbiorów autora

6. Królewiec (dziś Kaliningrad). Archiwum Państwowe, 1929-1930, proj. R. Liebenthal, fot. ze zbiorów autora

w 1934 r. wedle projektu państwowej służby budowlanej²⁹. Na tle finezyjnych realizacji spółki Hopp & Lucas, cechowała go rygorystyczna surowość i pewna monotonia. Podobnie chłodne w wyrazie i zuniformizowane były wnętrza; jedynie salę Auditorium Maximum ozdabiało malowidło królewieckiego artysty E. Bischoffa p.t. *Młode Niemcy*.

Odrębna, bardzo zróżnicowana grupa to osiedla mieszkaniowe oraz indywidualne domy miejskie i wille. Mimo kolosalnych zniszczeń obiekty tego typu zachowały się jeszcze w większości miast i miasteczek regionu. Powstawały z dużą intensywnością przez wszystkie lata

29. Malwitz, *Handels-Hochschule Königsberg i. Pr.*, ZdBvmZfB, 55 Jh., H. 1, 1935, s. 1-10.

międzywojnia. Z pewnością warte wzmianki są realizacje królewieckie, autorstwa wspomnianych już architektów H. Hoppa i K. Fricka, ale też E. Arndta, F. Lahrsa czy F. Bleyera. Zbliżone, choć skromniejsze zespoły powstawały masowo w mniejszych ośrodkach jako planowe założenia przestrzenne związane z rozbudową terenów przedmiejskich. Świetnie prezentują się pod tym względem realizacje mrągowskie (np. eliptyczny Plac Grunwaldzki). Niemal wszystkie te dzieła pozostają nadal słabo rozpoznane i nie posiadają zazwyczaj pewnej atrybucji.

W latach 30-tych interesująco przedstawiała się działalność architektów Brascha, Jessa i Höppkena w Wystruci (m.in. nowy ratusz, osiedla mieszkaniowe, hala targowa, żeńska szkoła zawodowa, szkoła im. Pestalozziego z domami nauczycieli). Część tych obiektów istnieje do dziś i czasem pełni swe pierwotne funkcje. Z pewnością realizacją wybitną jest wspomniana szkoła dla dziewcząt i żelbetowa, funkcjonalistyczna hala ulokowana przy d. Nowym Rynku (dziś Teatralnaja Płoszczad). Obiekt zaopatrzony w charakterystyczną loggię podpartą smukłymi słupami można przyrównywać do współczesnych mu budowli włoskiego funkcjonalizmu³⁰.

W Elblągu, włączonym do Prus Wschodnich po I wojnie warte wzmianki są przynajmniej trzy budowle³¹. Należy do nich schronisko umieszczone w budynku-bramie na zamknięciu ul. Pionierskiej, być może projekt Heinza Bahra. Ta niezwykła budowla łączy w sobie różnorodne składniki: modernistyczną bryłę, ekspresjonistyczny w wyrazie przejazd bramny i potężny dach o wyraźnie historyzujących wzorcach. Kolejny obiekt to Akademia Pedagogiczna (1929-1930) przy dzisiejszej ul. A. Komenskigo, której układ przestrzenny jest odosobnionym w Elblągu przykładem wschodniopruskiego funkcjonalizmu. Budowlą bardzo indywidualną pozostaje dawna *Jahnschule* (dziś gimnazjum Nr 5) przy ul. Agrikola, zbudowana w latach 1928-1929

30. Sautter L., *Insterburg. Bauten und Anlagen einer ostpreussischen Mittelstadt/Eindrücke einer Reise*, „Bauwelt”, XXVII Jg, 1936, H. 5, s. 1-8.

31. Domino J., op. cit., s. 249, 250 i fot. 31, 32, 52.

7. Wystruć (dziś Czerniachowsk). Miejska Hala Targowa, przed 1936, proj. Miejski Urząd Budowlany, fot. autor

8. Elbląg. Dawna Jahnschule, 1928-1929, projektant nieznany, fot. autor

(il. 8). Znakomicie ukształtowana bryła szkoły składa się z kilku prostopadłościennych segmentów. Najwyższy z nich ulokowano na osi symetrii założenia, podkreślając jego znaczenie (główne wejście) imponującą iglicą. Szkoła elbląska to jeden z najlepszych przykładów architektury międzywojennej w całych Prusach Wschodnich. Warto wspomnieć o kompozycyjnych związkach tej budowli z otoczeniem. Do szkoły wzniesionej na szczycie skarpy wiodą od zachodu monumentalne schody flankowane u nasady przez dwa bliźniacze piętrowe domy z narożnymi wykuszami. Kojarzą się one ze stylistyką stosowaną podczas wschodniopruskiej odbudowy po I wojnie, choć przypuszczać można, iż wzniesiono je w tym samym okresie, co szkołę.

Interesujących formalnie budynków służących oświacie, wyróżniających się jednocześnie prostotą rozwiązań znaleźć można więcej – m.in. w Giżycku czy Lidzbarku Warmińskim (oba z wczesnych lat 30-tych XX w.). W obu przypadkach nowoczesne budynki szkolne nakrywają wysokie ceramiczne dachy. W Giżycku zastosowano ponadto smukłą sygnaturkę ulokowaną na osi elewacji. Dobrym przykładem wczesnego funkcjonalizmu był zburzony podczas wojny gmach seminarium duchownego w Braniewie (1931/32). Wyróżniał się zwalistą, prostopadłościenną bryłą z charakterystycznymi narożnymi wykuszami. I w tym przypadku architekt pozostaje na razie nieznany.

Do grupy budowli stanowiących specyficz-

9. Morąg. Wieża ciśnieniowa, ok. 1928, proj. K. Frick, fot. autor

ne połączenie rozwiązań historyzujących z elementami modernistycznymi zaliczają się niektóre wschodniopruskie świątynie. Są to m.in. kościoły w Giżycku (arch. M. Weber), Pieckach (arch. F. Lahrs) i Węgorzewie (arch. P. Just). Do grupy tej zalicza się wymieniony kościół Fricka na Ratshofie i kaplica w Juwendt (dziś Razino). Architektura sakralna prowincji w latach międzywojnia zasługuje zresztą na osobne, szczegółowe omówienie.

Innym „nowoczesnym” elementem, który pojawił się w pejzażu międzywojennych Prus Wschodnich były monumentalne, prostopadłościenne wieże wodne (czasem pełniące dodatkowe funkcje jako schroniska młodzieżowe). Wpisywały się w sylwety miast jak średniowieczne *bergfriedy*. Jako przykłady postużyć mogą Dzierzgoń, Braniewo (niezachowana), Morąg (il. 9) i Mikołajki. Autorami trzech spośród nich są K. Frick i H. Hopp. Projektant wieży dzierzgońskiej pozostaje nieznany.

Warto jednocześnie pamiętać, iż obok wspomnianych realizacji w międzynarodowej stylistyce, wschodniopruscy architekci, m. in. wymieniony Frick czy A. Kuhrke, projektowali jeszcze w późnych latach 30-tych budowle w formach modyfikowanego *Heimatstilu*, często o wyraźnych regionalnych motywach (chropawe tynki, drobne podziały okienne, tradycyjne krycie dachów esówką, czasem fachwerk). Były to w pierwszym rzędzie wielorodzinne domy mieszkalne, osiedla przedmiejskie (m.in. Bartoszyce,

10. Lidzbark Warmiński. Willa przy ul. Polnej, ok. 1930, projektant nieznany, fot. autor

11. Szczytno. Ratusz, 1936-1937, proj. K. Frick, fot. autor

Dobre Miasto, Elbląg, Królewiec, Olsztyn, Orneta) i obiekty szkolne w miastach (np. Lidzbark Warmiński, Morąg, Pasym, Zalewo) i wsiach (np. Dźwierzuty). O ile stosowano w nich nowoczesne rozwiązania funkcjonalne i techniczne (m. in. przestronne klasy, duże okna zaopatrzone w nowoczesną stolarkę), to nieodłącznym elementem przeważającej większości tych realizacji były strome, ceramiczne dachy, trójkątne lub schodkowe szczyty i klinkierowy, rzadziej terakotowy detal stosowany w oprawach ościeży (il. 10).

Pierwsza faza wschodniopruskiego modernizmu była najintensywniejsza i najbardziej wszechstronna, choć dominowały w niej wątki regionalne i rodzime. Etap rozwinięty - kosmopolityczny ograniczył się do krótkiego, kilkuletniego epizodu i nie miał zbyt wielu wybitnych reprezentantów, pomijając dzieła spółki Hopp i Lucas. Schyłkowy modernizm w Prusach Wschodnich trwał długo i jego dość konwencjonalne przykłady stopniowo nabierały nazistowskiej stylistyki (il. 11). W leżącej na rubieżach ówczesnych Nie-

miec, konserwatywnej i mało w gruncie rzeczy „miejskiej” prowincji nigdy, co zrozumiałe, nie uzyskał pozycji umożliwiającej pełny rozkwit. Tym niemniej w okresie swego najbujniejszego rozwoju zaowocował powstaniem niewielkiej ilości wybitnych obiektów i znacznie większej grupy „hybrid”, odpowiadających lokalnym uwarunkowaniom – zwykłym, co nie znaczy złym gustom, umiarkowanym, choć racjonalnym potrzebom i w sumie niewielkim możliwościom. Nie bez powodu jednym z najbardziej typowych i trwałych elementów lokalnego krajobrazu są jednolicie ukształtowane osiedla i kolonie z lat 20-tych i 30-tych XX wieku.

Gabrielle Wiesemann w swej fundamentalnej pracy o Hannsie Hoppie symptomatycznie zatytułowała jeden z rozdziałów: *Ostrożna rzeczowość pod dwuspadowymi dachami*³². Szorstka symbioza importowanej nowoczesności i mocnej lokalnej tradycji była dla przedwojennych Prus Wschodnich niezwykle charakterystyczna.

32. Wiesemann G., op. cit., s. 92. Tytuł rozdziału brzmi - „Behutsame Sachlichkeit unter Satteldächern: Wohnhäuser 1926-39”.

Jan Salm, dr hab. inż. arch.

Instytut Architektury i Urbanistyki, Politechnika Łódzka • zainteresowania: architektura i urbanistyka dawnych Prus Wschodnich w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w. • e-mail: salmian@p.lodz.pl